

*Branka Manojlović, Nenad Perošević
Goran Grozdanić, Dragica Mijanović,
Mileva Brajušković
Filozofski fakultet Nikšić
Crna Gora*

PIVSKA DOLA – OKOSNICA RAZVOJA MRAČNOG TURIZMA U CRNOJ GORI

PIVSKA DOLA – THE BACKBONE OF THE DEVELOPMENT OF DARK TOURISM IN MONTENEGRO

ABSTRACT The end of the twentieth century brought about changes in the world tourism market, which have been manifested by shifting away from undifferentiated mass tourism to specialized market segments. Unlike mass tourism, modern-day tourism entails a desire to experience something completely different and unconventional. The authenticity of the tourist product is becoming increasingly in demand in the tourist offer, which is why the commercialization of unusual resources is getting increasingly important. Such market circumstances have led to the increasing popularity of dark tourism as a planetary phenomenon. Considering the various periods of historical turmoil and the numerous bloody events in our country, there is an undoubtful tourism potential when it comes to this type of tourism. Pivska Dola is a place which, due to its tragic story, can serve as the backbone of the development of dark tourism in Montenegro.

Key words: Montenegro, Pivska Dola, dark tourism, tragedy, suffering.

APSTRAKT Kraj XX vijeka donio je promjene na svjetskom turističkom tržištu koje su se manifestovale odmicanjem od nediferenciranog masovnog turizma ka specijalizovanim tržišnim segmentima. Za razliku od masovnog turizma, turizam modernog doba sa sobom nosi želju da se doživi nešto potpuno drugačije i nekonvencijalno. Autentičnost turističkog proizvoda je sve traženija u turističkoj ponudi a samim tim i komercijalizacija neobičnih resursa je sve značajnija. Takve tržišne okolnosti su dovele do sve veće popularnosti mračnog turizma kao planetarno rasprostranjene pojave. Imajući u vidu različita istorijska previranja i brojne krvave događaje u našoj zemlji, neupitno je postojanje turističkog potencijala kada je i ovaj vid turizma u pitanju. Pivska Dola su mjesto koje svojom tragičnom pričom može poslužiti kao okosnica razvoja mračnog turizma u Crnoj Gori.

Ključne reči: Crna Gora, Pivska Dola, mračni turizam, tragedija, stradanje.

Uvod

Posjećivanje mjesta koja su povezana sa smrću i stradanjima postoji od najranijih vremena. Komercijalizacija smrti, kroz mračni turizam, postala je opšte

prisutna pojava u savremenim turističkim kretanjima. Ovaj vid turizma se bazira na posjeti mjestima gdje su se dogodile neobične smrti (velika stradanja i tragedije ili istorijski značajne smrti).

Sa turizmom se najčešće povezuju lijepi predjeli, očuvana kulturna baština, zabava i ugodan boravak. Međutim, turizam nudi i svojevrsan povratak u prošlost. Posjetom nekom muzeju ili spomen-kompleksu, posjetilac se upoznaje sa kulturom, identitetom i prošlošću toga naroda. Na taj način turizam može poslužiti kao odlično sredstvo za uspostavljanje organizovanog sjećanja. Posjetom mjestu stradanja nekog naroda mi odajemo počast onima koji su se borili za svoje živote, za otadžbinu i bolje sutra, zadovoljavamo svoju moralnu dužnost ali i proširujemo svoje vidike.

Piva, pleme, vjekovima izdvojena geografska cjelina, koja je ograničena vrhovima planina Durmitora, Vojnika, Golije, Lebršnika, Volujaka i Maglića i donjim tokovima rijeka Pive i Tare. U dugoj istoriji mijenjao se naziv administrativne jedinice koja je zahvatala taj prostor: župa, pleme, kapetanija, sada Opština Plužine. Rijeke Komarnica i Piva dijele prostor na Planinu pivsku i Župu pivsku. Piva je od davnina naseljena (Radojičić, 2015). O tome svjedoče razni predmeti pronađeni u pećini Odmut, ali i brojne gomile, gradine i stećci. Osnovni oblik naselja u Pivi su sela a administrativni centar ovog kraja su Plužine. Najveći broj naselja se razvio na površima Župe i Planine pivske a manji broj njih na zaravnima u riječnim dolinama. Postanak nekih naselja se vezuje za srednji vijek dok su druga formirana u skorijim vremenima. Kao ni u skoro svim ostalim crnogorsko-hercegovačkim plemenima, ni pivsko stanovništvo nije jedinstvenog porijekla, već se pleme kao teritorijalno-etnička zajednica formiralo tokom istorijskog razvitka, manjim dijelom od starih slovenskih doseljenika, a daleko većim dijelom kasnijim doseljavanjem i prirodnim putem, pa se tokom dugog zajedničkog života i zajedničke istorijske sudbine postepeno miješalo i stapalo u jedinstvenu etničku, plemensko-bratstveničku organizaciju (Blagojević, 1996).

Karta 1: Opštine Crne Gore (Izvor: <http://uom.me/clanovi/>)

U radu ćemo dati kratak prikaz istorijskih dešavanja za prostor Pive, konkretno Pivskih Dola, u toku Drugog svjetskog rata. Predmet rada je prikaz mjesta stradanja pivskog stanovništva sa ciljem da se ono učini turistički vidljivim radi podsticanja i postizanja kulture sjećanja i očuvanja sjećanja na strašne događaje iz tog perioda.

Karta 1: Opštine Crne Gore (Izvor: <http://uom.me/clanovi/>)

Rezultati i diskusija

Hodočašća u mjesta koja su povezana sa smrću postoje od kada su ljudi u mogućnosti da putuju. Što bi značilo da je to oduvijek prepoznatljiv oblik turizma, iako se u socio-kulturnom kontekstu putovanje povezano sa smrću izmijenilo vremenom. Komercijalizacija smrti, kroz specifične vidove turizma – mračni turizam, postala je sve prisutna pojava u modernim turističkim kretanjima. Može se reći da je ovaj vid turizma na neki način posrednik između života i smrti. Ljudi putujući i posjećujući mjesta vezana za specifične smrti često budu navedeni da razmišljaju o sopstvenoj kao i o životu, o porijeklu svog naroda i njegovoj prošlosti. Takođe je važno istaći da priča o specifičnim smrtima ima svoju tradiciju i da su „značajni“ mrtvi već dugo uključeni u život kroz literaturu, arhitekturu, umjetnost, arheologiju, religiju, medije i internet. Svakako, ovdje je bitno da je stvarna smrt – odnosno obična normalna smrt podijeljena ličnim i profesionalnim oblastima, dok je uočljiva neobična smrt, prijevremena ili nasilna veoma oživljena i (ponovo) stvorena u javnoj sferi, uključujući i turizam. Ipak, imati neobičnu smrt ne mora nužno značiti da je takav život bio. Važni su posebni slučajevi smrti koji mogu uključivati smrt poznatih ljudi kao i običnih građana. Drugim riječima, smrti koje su rutinske, normalne i prirodne ne mogu se upakovati i prodati na tržištu – osim recimo, kao broj smrtnih slučajeva unutar grupne statistike smrtnosti. Međutim, smrt koja je ili aberantna ili naprosto narušava kolektivnu (medijsku) svijest i shodno tome, percipirana kao značajna za život pojedinca, ima potencijal za mračnu turistizaciju (Stone, 2012).

Turizam kao međusektorska djelatnost predstavlja najpodesniji način da se prezentuju tekovine nekog naroda. Organizovanje turističkih posjeta mjestima stradanja bi doprinijelo boljem upoznavanju domaćih i stranih turista sa našom kulturom, a samim tim i sa porijeklom i istorijom. Kultura sjećanja, kao posebna naučna disciplina, koja se bavi proučavanjem ostataka prošlosti i njenim modeliranjem za buduće generacije, može poslužiti i u svrhu turizma kroz izgradnju memorijalnih kompleksa i organizovanje memorijalnih hodočašća. Obilježeni prostor postaje mjesto sjećanja, tj. mjesto značajne prošlosti za grupu, tek kada se nakon komunikacije unutar grupe dođe do zajedničke svijesti da se za grupu tu zbilo nešto toliko važno da bi ga simboličnim porukama trebalo na određenom mjestu razdvojiti od efemernog. Mjesto sjećanja obično se obilježava spomenikom sa natpisom koji podseća na žrtve i opominje kako se to više nikad ne bi dogodilo. Ritualna saglasnost na mjestu sjećanja postiže se ćutanjem. Komemorativno ćutanje je rečito opštenje (Kuljić, 2006).

„Nad jednom žrtvom zastane na hiljade čestitih ljudi klanjajući se njenoj sjeni, moleći Gospoda za mir i pokoj njene duše. Koliko treba da stoji jedan čovjek pred više od hiljadu devesto osamnaest žrtava, među kojima su i potpuno nevine, pokošene krvničkom rukom na samom rođenju, zajedno sa majkama koje

su im u nevakat darivale život, noseći u očima svjetlost samo jednog juskog dana“ (Cicmil, 2010). Ovim riječima Mile Cicmil započinje knjigu *Krv Pive* posvećenu postradalim zemljacima i preživjeloj Mioljki Lazarevoj Čalasan koja je svjedočila o ovim događajima.

Nakon što su njemačke, italijanske i mađarske jedinice napale Kraljevinu Jugoslaviju bez objave rata 6. aprila 1941. godine i veoma brzo je porazile (17. aprila potpisana kapitulacija), nastupila je okupacija jugoslovenske teritorije. Italijanske i njemačke jedinice ušle su na teritoriju Crne Gore 17. aprila 1941. godine, nakon čega će uslijediti rasparčavanje jugoslovenske i crnogorske teritorije – Italija je anektirala Boku Kotorsku, a svom protektoratu Albaniji priključili su Ulcinj sa okolinom, dio podgoričkog (Tuzi, Hoti, Gruda, Zatrijebač, Vranj, Vladanj i Kodrabudan), dio andrijevačkog (Plav, i Gusinje sa okolinom) i dio beranskog sreza (Rožaje sa okolinom). Nakon ustanka 13. jula 1941. godine, na teritoriji Crne Gore vođen je narodnooslobodilački rat protiv okupatora ali i vrlo surovi građanski rat. Poslednji neprijateljski vojnik napustiće Crnu Goru 4. januara 1945. godine. U Drugom svjetskom ratu Crna Gora je podnijela velike ljudske žrtve i materijalna razaranja. Poginulo je ili strijeljano 40 446 stanovnika, internirano 95 346, od kojih je 25 144 invalidirano (260 slijepih). Ratnih siročadi bilo je preko 6 000, a broj lica koja su u ratu izgubila hranioca kretao se do 65 000. Ukupna ratna šteta, prema cijenama iz 1938. godine, procijenjena je na preko 43 milijarde dinara (Petranović, knj. 1, 1988; Lakić, Pajović, Vukmanović, 1963; Pajović, 1997; Kovačević, 1986).

Kao teško prohodan kraj Piva je dugo bila centralna slobodna zona Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ). U vojnim operacijama tokom Pete neprijateljske ofanzive¹³⁶, od 15. maja do 15. juna 1943. godine, učestvovala su njemačke, italijanske, ustaško-domobranske, bugarske i druge neprijateljske vojne snage, sa ukupno oko 127 000 vojnika. Plan njemačke Vrhovne

Fotografija 1: Memorijalni kompleks u Dolima – skulptura: Majka sa djecom (Izvor: Nenad Perošević)

komande bio je da postepenom koncentracijom snaga na kružnoj osnovici, obilježenoj komunikacijom Foča-Goražde-Pljevlja-Prijepolje-Bijelo Polje-Kolašin-Podgorica-Nikšić-Bileća-Gacko-Kalinovik-Foča, stvore širi obruč oko Glavne operativne grupe (GOG) NOVJ u Sandžaku i Crnoj Gori, a zatim da koncentričnim nastupanjem s te linije na slobodnu teritoriju pretvore operativno okruženje u taktičko. Osnovna ideja njemačkog plana bila je da sa dijelom snaga sa sjevera i zapada izbiju i zatvore prelaze u kanjonima Tare i Pive, a glavnim snagama da nastupaju iz rejonu Kolašina i Nikšića u pravcu Durmitora, satjeraju

partizanske snage na planinsku visoravan između donjeg toka Tare i Pive i tu ih unište. Snage GOG NOVJ raspolagale su sa oko 19 000 vojnika uključujući ranjenike iz Centralne i divizijskih bolnica. Poslije teških borbi, dio jedinica sa Vrhovnim štabom uspio je da se probije iz obruča. NOVJ je u ovoj najtežoj i najdramatičnijoj bici NOR-a izgubila između sedam i osam hiljada boraca, ali glavni cilj i zadatak njemačke vrhovne komande – uništenje NOVJ sa Vrhovnim štabom nije izvršen (*Vojna enciklopedija*, tom 6, 1973²; Petranović, knj. 2, 1988; Radojičić, 2015). U toku teških borbi, njemački vojnici su 7. juna 1943. godine sazvali pivski narod na zbor. Pozvali su ih da prikupe stoku i krenu sa njima, da se u selu fotografišu, izvade dokumenta i nastave ljetnje poslove. Strah i nepovjerenje je bilo prisutno u narodu ali nemajući mnogo izbora kretali su se prema Dolima, mjestu zborišta. U Dolima je u tri doline i između njih ubijeno i ukopano preko 525 ljudi od čega preko 109 djece. Na mikro lokaciji Dola i

Fotografija 2: Kapela u Dolima (Izvor: Nenad Perošević)

sada je lako vidljiva krvodjelnica koja je u vrijeme pokolja i topline, krv rastočila u dna dolina. Godinama su bile vidljive vlake kojima su krvnici vukli strijeljane mučenike (Cicmil, 2010). Najviše je stradalo iz bratstva Blagojevića, njih 185, a bilo je dosta porodica, čiji su svi članovi pobijeni. Na primjer, porodica Verun je nakon stradanja u Dolima prestala da postoji. Nevine žrtve bile su podijeljene u tri grupe – jednu su činili muškarci stariji od 15 godina, drugu žene i djevojke, a

treću djeca. Redoslijed ubijanja bio je obrnut. (<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/370342/pivska-krvava-bajka-dola-mjesto-gdje-je-za-sat-ubijeno-520-ljudi-i-djece>).

Dola u Pivi su jedno, ali ne i jedino žrtveno mjesto iz čijih dolina i danas vape duše žitelja ovog kraja, među njima i 109 djece, koje su 7. juna 1943. godine pokosili rafali pripadnika zloglasne folksdojčerske SS divizije „Princ Eugen“ uz podršku gatačkih ustaša i muslimana iz SS „Handžar divizije“. U periodu od 10 dana, ubijeno je ukupno 1 260 stanovnika ovog kraja. (Stamatović Vučković, 2020; <https://prijateljboziji.com>).

Profesor Veselin Matović u svom filmu „Kad se Piva na nebo selila“ govori o ovim događajima.

Vremenom su se u Dolima počeli okupljati rodbina stradalnika i poštovaoci žrtve. Iz godine u godinu broj posjetilaca je bio sve veći da bi danas to okupljanje u ime pivske žrtve preraslo u tradiciju. Spomen-kompleks u Dolima je izgrađen 1976. godine, a autor mu je akademski vajar Luka Tomanović. U znak sjećanja na pale žrtve, podignut je spomenik koji je vremenom pretrpio znatna

oštećenja, pa su država i Ministarstvo kulture 2011. godine obezbjedili sredstva za sanaciju kompleksa, koji je obnovljen krajem 2013. godine. Na inicijativu bratstva Blagojević 2006. godine je izgrađena i osvještana kapela u kojoj su na pergamentu ispisana imena svih žrtava fašističkog terora u Pivi (<https://www.parkpiva.com/listing/spomen-kompleks-u-dolima/>).

Sveti Arhijerejski Sabor Srpske Pravoslavne Crkve kanonizovao je 24. maja 2017. godine žrtve nacističkog zločina u Pivi iz perioda 6–12. jun 1943. godine (http://www.spc.rs/sr/sveti_novomuchenici_pivski). Takođe je, Jagliku Adžić, sedamnaestogodišnju djevojku iz Plužina koja je život okončala u vatri 1943. godine, Srpska pravoslavna crkva proglasila sveticom. U Plužinama, u Gojkovića dolu, jedinica „Princ Eugen“, sastavljena od Njemaca i ustaša, 6. juna 1943. godine je u jednoj kolibi spalila je 60 Pivljana. Među njima su bili Jagličini roditelji i tri brata. Jaglika je bila u grupi Pivljana koja je uspjela da pobjegne i da se domogne šume, ali kada je čula plač braće vratila se i pokušala da se pridruži porodici i ostalim stradalnicima. Prema svjedočenju, njemački oficir je naredio dvojici vojnika da je drže za ruke i ne dozvole da uđe u zapaljenu kolibu, imajući s njom neke druge namjere. Ali, lijepa i odvažna Pivljanka uspjela je da se otrgne i uskoči u vatru. Na ulazu u Plužine, mjestu gdje se tragedija dogodila, stoji ploča koju je postavio SUBNOR Plužina. Dječji vrtić u Plužinama nosi njeno ime, a po njoj je i jedna ulica u Podgorici dobila naziv (<https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/53843/jaglika-adzic-i-mucenici-postali-sveci>).

Na našim prostorima je još uvijek teško očekivati organizovano idejno podsticanje promišljanja grupnog stida zbog neposustalosti i raširenosti uvjerenja da je upravo moja nacija bila u pravu. Misao o društvu mora razvijati kulturu saosjećanja i sa žrtvama drugih nacija i kulturu distanciranja od počinitelaca uprkos porodičnim i nacionalnim vezama. Zbog toga je obnova sjećanja teška kod nacionalističkih historiografija višenacionalne Jugoslavije. Od kulture sjećanja uvijek zavisi kakvu će ulogu ono primiti. Sjećanje ne mora imati samo konzervativno-revanšističku nego i prosvjetiteljsku ulogu (Kuljić, 2002). Što znači da nije dovoljno samo rehabilitovati tradiciju već treba izvući pouku kako se takve grozote više ne bi ponavljale. Kreiranje turističkih posjeta, koje bi pričale istoriju dešavanja na ovim prostorima, bi u velikoj mjeri mogle doprinijeti utemeljivanju svih pomenutih mjesta stradanja u svijest kako domaćih tako i stranih turista jer spomen-obilježja i jesu tu ne da tješe već da provociraju, ne da zadržavaju fiksirano nego da mijenjaju, ne da ih ignorišu prolaznici već da ih podstaknu na razmišljanja (Kuljić, 2014).

Crna Gora je dominantno primorska turistička destinacija sa najrazvijenijim kupališno-rekreativnim i zdravstveno-rekreativnim oblicima turizma. U strukturi noćenja po vrstama turističkih mjesta u 2018. godini najviše noćenja ostvareno je u primorskim mjestima (94,9%), glavnom gradu (2,2%), planinskim mjestima (1,7%) i ostalim turističkim mjestima (1,2%) (Monstat, Saopštenje – istraživanje

o dolascima i noćenjima turista, ukupno 2018. godina). Dominacija primorskog turizma ne može se u potpunosti otkloniti ali se može smanjiti kroz pažljivo istraživanje turističkog tržišta, razvoj specifičnih vidova turizma i obogaćivanje ponude vansezonskim sadržajima.

Crnu Goru je u 2018. godini posjetilo 2 204 856 turista koji su ostvarili 12 930 334 noćenja, od čega je svega 0,18% posjeta i 0,04 % noćenja ostvareno u Plužinama (Monstat, Saopštenje – istraživanje o dolascima i noćenjima turista, ukupno 2018. godina). Opština Plužine se nalazi u unutrašnjosti Crne Gore, slabije je turistički razvijena a skroman turistički promet se zasniva na ekoturizmu, kao i vjerskom, izletničkom i tranzitnom turizmu. Ova opština za sada ne raspolaže odgovarajućim obimom i kvalitetom smještajnih kapaciteta, što onemogućava prihvatanje većeg broja turista i organizaciju skupova bilo koje vrste. Samim tim, formiranjem odgovarajuće receptivne ponude u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu, a u skladu sa orijentacijom na navedene tržišne segmente, stvorila bi se osnova i za veći turistički promet i za dalju specijalizaciju ponude cijelog područja (Dašić i Jovičić, 2011). Treba istaći da se u ovoj opštini posljednjih godina ulažu značajni naponi da se veliki prirodni i kulturni potencijali turistički iskoriste. Radi se na stvaranju kompleksne turističke ponude (planinarenje, slobodno penjanje, biciklizam, rafting, kajaking, zip line, jahanje konja, džip safari, posjeta seoskim domaćinstvima i boravak u njima, obilazak vjerskih objekata kao i historijskih spomenika) i jačanju infrastrukture i turističke suprastrukture. Iako ne postoje egzaktni podaci o posjećenosti Spomen-kompleksa u Dolima, riječ je o mjestu velikog edukativnog i historijskog značaja, prepoznatljive graditeljske vrijednosti, koji se ističe ambijentalnom uklopljenošću i estetskim atributima. Nažalost se o pivskoj golgoti jako malo zna u Crnoj Gori i van njenih granica, iako je riječ o važnom dijelu kulturne baštine nacionalnog značaja, koji je neznatno iskorišten a značajno može obogatiti ukupnu turističku ponudu Plužina a i Crne Gore.

Nesumnjivo, mračni turizam je dio šireg oživljavanja pojma smrti unutar popularne kulture, pri čemu iskustva mračnog turizma pomažu u uklanjanju sekvence smrtnosti i posredovanju u nizu savremenih odnosa sa mrtvima. Naravno, živjeti znači i umrijeti, ali opet, u sekularizovanom savremenom društvu, kako mnogi smatraju, odvojili smo se od društvene stvarnosti smrti i umiranja. Umjesto toga, postali smo okruženi gotovo sveprisutnim (re)stvaranjem smrti, gde se neobična smrt konzumira na daljinu i posreduje kroz popularnu kulturu i medije (Stone, 2012).

Zaključak

Kulturno-istorijsko nasljeđe naše zemlje je jako bogato i raznovrsno ali je nažalost jako malo turistički valorizovano. Sa porastom slobodnog vremena, životnog standarda, obrazovnog nivoa kao i opšte i turističke kulture doći će i do

porasta interesovanja za kulturni turizam. Mračni turizam, kao i drugi specifični vidovi turizma, su u državama sa razvijenom turističkom privredom neizostavan segment turističke ponude. U Crnoj Gori takav vid turističke ponude nema tradiciju i iskustvo koji bi omogućili da se lakše i preciznije planiraju buduće razvojne smjernice. U našoj zemlji, gdje je turizam proglašen za vodeću privrednu granu, koja na početku XXI vijeka bilježi stalni porast broja turista i ostvarenog prometa, postoji više mjesta sa interesantnom pričom u smislu turističke valorizacije i razvoja mračnog turizma, Dola su samo jedno od najupečatljivijih. Unapređivanjem uslova za razvoj specifičnih vidova turizma, osim finansijske koristi, ostvarili bi se i pozitivni rezultati u smislu popularisanja crnogorske kulture i kulturno-istorijskog nasljeđa. U uslovima globalizacije i jačanja konkurencije, turističke destinacije bi morale da kreiraju jedinstven turistički identitet. Upravo valorizacija spomen-kompleksa u Dolima u svrhu razvoja mračnog turizma, daje mogućnost opštini Plužine da taj pečat jedinstvenosti i dobije.

Literatura

- Blagojević, O. (1996), *Izabrana djela, Piva 2*, Beograd: Stručna knjiga.
- Cicmil, M. (2010), *Krv Pive. Drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje*, Nikšić: AP Print.
- Dašić, N. i Jovičić, D. (2011), Selektivni oblici turizma u Crnoj Gori, *Glasnik srpskog geografskog društva*, sveska XCI – br. 1, str 135-146.
- Kovačević, B. (1986), *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952. godine*, Titograd: NIO „Univerzitetska riječ“ Titograd.
- Kuljić, T. (2002), *Prevladavanje prošlosti, Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Kuljić, T. (2006), *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja štampa.
- Kuljić, T. (2014), *Tanatopolitika, Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd.
- Lakić, Z. Pajović, R. Vukmanović, G. (1963), *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945. Hronologija događaja*, Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore.
- Pajović, R. (1977), *Revolucija i kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje: Istorijski institut SR Crne Gore – „Obod“ Cetinje.
- MONSTAT – Zavod za statistiku. (2019), *Saopštenje – istraživanje o dolascima i noćenjima turista, ukupno 2018. godina*, Podgorica.
- Petranović, B. (1988), *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 1-3, Beograd: Nolit-Beograd.
- Radović, M. (2010), *Turistička geografija Crne Gore*, Bar: Fakultet za turizam, hotelijerstvo i trgovinu, Kotor: Fakultet za turizam i hotelijerstvo.
- Radojčić, B. (2015), *Crna Gora. Geografski enciklopedijski leksikon*, Nikšić.
- Stamatović Vučković, S. (2020), *Spomenici II svjetskog rata u Crnoj Gori*, Kotor: EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj.
- Stone, R. P. (2012), Dark tourism and significant other death, *Annals of Tourism Re-*

search, Vol. 39, No. 3, str 1565–1587.

Vojna enciklopedija. (1970-1975²), tom I-XI, Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije-Vojnoizdavački zavod Beograd.

Vijesti. URL: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/370342/pivska-krvava-bajka-dola-mjesto-gdje-je-za-sat-ubijeno-520-ljudi-i-djece> (datum pristupa: 16.11.2020.).

Vijesti. URL: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/388757/obiljezeno-76-godina-od-najveceg-zlocina-u-pivi-dola-mjesto-stradanja-ali-i-hodocasca> (datum pristupa: 16.11.2020.).

Vijesti. URL: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/77719/74-godine-od-stradanja-piv-skog-naroda-1943-godine> (datum pristupa: 16.11.2020.).

Vijesti. URL: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/53843/jaglika-adzic-i-mucenici-po-stali-sveci> (datum pristupa: 16.11.2020.).

Prijatelji božiji. URL: <https://prijateljboziji.com> (datum pristupa: 16.11.2020.).

Park prirode Piva. URL: <https://www.parkpiva.com/listing/spomen-kompleks-u-dolima/> (datum pristupa: 16.11.2020.).

Srpska pravoslavna crkva. URL: http://www.spc.rs/sr/sveti_novomuchenici_pivski (datum pristupa 16.06.2020).

Zajednica opština Crne Gore. URL: <http://uom.me/clanovi/> (datum pristupa 17.11.2020).